

Róna-Tas András

A honfoglalás előzményei

Az előadás a következő kérdéseket tárgyalja : I. A magyarság vándorlása és annak állomásai a honfoglalásig; II. A 9. századi Európa története különös tekintettel a magyarságra; III. A honfoglalás közvetlen előzményei. E bonyolult és ugyanakkor forrásszegény korszakban arra összpontosít, ami új, vagy kiemelkedően fontos. A kötött idő és terjedelem miatt nincs mód a részletes bizonyításra, korábbi nézetek elemzésére, források bemutatására. Ezek megtalálhatók a könyvemben, amely szeptemberben jelenik meg A honfoglaló magyar nép címmel a Balassi Kiadónál.

I. A magyarság vándorlása és annak állomásai a honfoglalásig

Most nem foglalkozom az uráli népek őshazájának, valamint a finnugor népek korai lakóhelyének kérdéseivel. Itt sem változatlan a kutatás helyzete, de az Urál hegység környékének jelentőségét az újabb kutatások sem vonták kétségbe. Az ugarság, tehát a magyarok és legközelebbi nyelvrokonaik közös lakóhelyét a legújabb kutatások már nem helyezik Nyugat-Szibériába. A nyugat-szibériai őshaza mellett mindenekelőtt nyelvészeti érvek szóltak. Ezek között kulcsszerepet játszottak azok az ún. ugor—török egyezések, amelyeket tekintélyes tudósok, így *Németh Gyula*, *Bárczi Géza* és *Ligeti Lajos* tárgyaltak. Olyan szavak tartoznak ebbe a csoportba, mint a *hód*, a *hattyú*, a *homok*, a *hajó*, a *szó*, a *ló*, az *ír*, a *nyár*, a *nyereg*. Ha ezek az etimológiák elfogadhatók lennének, akkor azokat az ugor közösség olyan helyen kellett, hogy átvegye, amely a feltételezett török őshaza környékén volt, ez pedig csak Nyugat-Szibéria lehetett. Az ún. ugor kori török egyezések mindegyikéről kiderült azonban, hogy ebben a formában a javasolt etimológia, illetve annak kronológiája nem tartható. Egyes etimológiák egyszerűen tévesek (*hód*, *hattyú*, *nyereg*, *nyár*), mások jók ugyan, de a szavak átvétele viszonylag kései, a kazár birodalomban történt (*homok*, *hajó*), ismét mások külön átvételek az obi ugor nyelvekben és a magyarban (*szó*, *ló*, esetleg az *ír* „ró” je-

lentéssel). Kétségtelen, hogy az ugor alapnyelvet érte közös iráni hatás, azonban az átvételek helye jól magyarázható az Urál nyugati oldalán is. Végül az obi ugor történelem eseményei, így a délről északra való vándorlás kétségtelen nyomai nem teszik szükségessé a közös nyugat-szibériai ugor őshaza felvételét. A Krisztus utáni évszázadoktól kezdődően ugyanis az obi ugorok kelet felé húzódását ma már sokkal világosabban nyomon tudjuk követni.

Az önállóvá vált magyarság a permi népekkel való rövid érintkezés után olyan helyen tartózkodott, ahol át tudott térni a *nomád életformára*. A nomád életforma komplex gazdálkodási mód, amelyben az állattartás túlsúlyban van, de nem kizárólagos. Nomád életformára, ha a rénszarvas nomadizmust kizárjuk, csak egy a földműveléssel és állattartással foglalkozó nép tud áttérni. A magyarság egy viszonylag egyszerű, lovas vadászattal és nem jelentéktelen halászattal kiegészített földműves és állattartó gazdálkodást folytatott, mielőtt áttért a nomád életformára. Erre csak az igen nagy tisztásokkal tarkított lombos erdőrégió, illetve a ligetes steppe déli részén, mindenképpen a steppeövezet határán volt lehetősége. Ha az éghajlat történeti változásait és ingadozásait figyelembe vesszük, ez a Krisztus születése körüli évszázadokban nem történhetett a 50–52. szélességi foknál északra. Az áttérés kezdeteit a Krisztus u. 4–5. századra kell tennünk. Ez előtt a magyarság iráni népekkel érintkezett, és a magyar nyelv iráni eredetű szókincsében több, az állattartásra utaló szóátvétel van (mint pl. a *tehén*, a *tej*, a *fejni* ige, a *szarv* vagy az *ostor* szavunk stb.), de a nomadizmusra csak török kölcsönzések utalnak, ezek száma pedig igen jelentős (*ibéklyó*, *gyeplő*, *bika*, *borjú*, *gyapjú* stb.). Márpedig a törökség és a magyarság kapcsolata történeti és nyelvtörténeti okok miatt csak az 5. században, vagyis az ogur vándorlás idején vagy azután kezdődhetett. Az áttérésnek viszonylag hosszú ideig kellett tartania, fokozatosnak kellett lennie és valószínűleg az erdő védelmében mindig is maradt olyan csoport, amely nem, vagy nem teljesen tért át a nomád életformára. Csak ez magyarázhatja meg, hogy az alapvető életformaváltás nem járt a magyarság felolvadásával a török tengerben. Ez a kettősség, a dombvidéki földműves-állattartó csoport és a steppe nagyállattartó lovasnomádság kettőssége a honfoglalásig megőrződött és kimutatható. Minden forrás és érv mérlegelésével, azt a helyet, ahol a magyarság döntő többsége áttért a nomád életformára, az Urál déli részére kell tennünk.

A *kaukázusi őshaza* körül sok vita folyt, mellette elsősorban, de nem kizárólag életföldrajzi érvek szólnak. Növényneveket, mint a *kórisfa* nevét, gazdálkodási szakkifejezéseket, mint pl. a magyar borkultúra alapszavait csak a 48. szélességi foktól délre vehettük át. Ugyanakkor feltűnő a tülevelű fák neveinek a *fenyő* szó kivételével történt teljes elvesztése. A „kaukázusi” jelző azonban megtévesztő. A vidék történelmét, legalábbis a 4. századtól, igen jól ismerjük. Olyan népek éltek itt, mint a korán a kereszténységre áttért grúzok és örmények. Itt jelentek meg a kazárok, az alánok és számos más nép is. Ez a terület volt a bizánci—perzsa kapcsolatok egyik fő hadszíntere. Ezért a Kaukázustól északra húzódó sáv a görög, perzsa, szír, grúz és örmény szerzők figyelmét indokoltan vonta magára, és így erre a területre vonatkozóan viszonylag gazdag írott forrásokkal rendelkezünk. A

magyarokkal kapcsolatba hozott ún. szavárd kérdést és a kaukázusi hunok problémáját most nyugodtan félretehetjük.

A magyarság szempontjából azonban igen fontos, hogy a Kaukázustól északra lévő sávban, annak nyugati oldalán a hegység aljáig, tehát lényegében a mai Majkop—Novorosszijszk vonalig alánok laktak. Hiteles említésüket a Krisztus utáni 1. századtól tudjuk követni. Részletesen foglalkozik velük *Ammianus Marcellinus* és *Jordanes* is. 552 előtt említi őket *Prokopiosz*. A források az önálló Alániát 1239-ig tartják számon, amikor fővárosukat a tatárjárás megsemmisítette. Ekkor egy részük a mai Oszétiába, másik részük nyugatra kényszerült. Az utóbbiak utódai többek között a magyarországi jászok.

Ezzel az alán néppel szoros kapcsolatban állt a magyarság, amit számos jövevényszavunk tükröz, közöttük a *vért*, a *verem*, a *kard*, a *vám*, a *vásár*, illetve az *asszony* szavunk. Ez utóbbi korai magyar—alán dinasztikus házasságra utalhat. Ezeket nem vehettük át a szaltovo-majaki kultúra ún. északi komponensének lakosságától, ezek ugyanis korán eltörökösödtek.

Mindezek alapján néptörténeti szempontból csak a kaukázusi alánoktól északra fekvő terület, tehát a Kubán partjai, a Don és az Azovi-tenger, vagyis a Meotisz keleti partja által határolt terület jöhet számításba mint „kaukázusi óshaza”. Célzerűbb tehát *meotiszi*, vagy *Don—Kubáni óshazáról* beszélni.

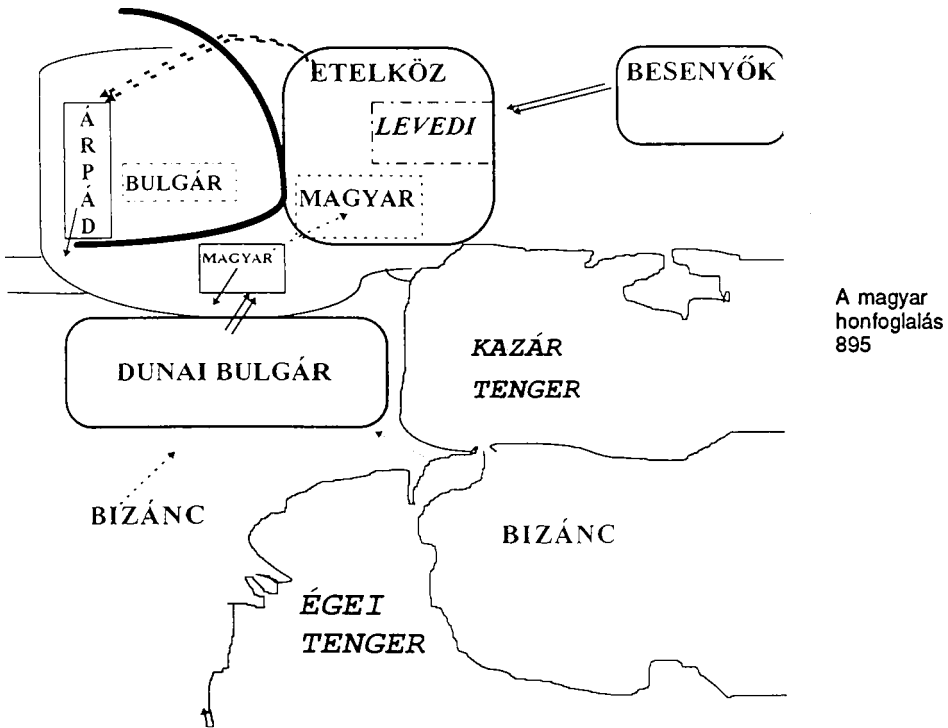
Ezen a területen feltételezte a korábbi kutatás a bulgár-törökök egyik óshazáját is. Valószínű, hogy az ogur törzsek között szerveződő bulgár-török törzsszövetség itt alakult ki a Kubán vidéken, legalábbis az őrmény források erre látszanak utalni. Azonban a bulgárok zöme innen legkésőbb 600 körül elköltözött. A 630-ban önállósodó Kuvrat-féle Bulgár Birodalom ugyanis nem a Kubán, hanem a Dnyeper partján volt. Ezt ma már Kuvrat sírjának azonosítása mellett számos más érv is alátámasztja. A magyarságnak tehát a nomád életformára való áttérés, s a bulgárok zömének a Kubán vidékéről való elköltözése után kellett a Don—Kubán—Meotisz vidékére vándorolnia. Ez 600 körül lehetett, sem lényegesen korábban, sem sokkal később erre nem volt lehetőség.

Az avarok főségét is lerázó és rövid ideig virágzó Kuvrat-féle Bulgár Birodalom hatalmát a kazárok döntötték meg, mégpedig a 670-es években és minden valószínűség szerint a magyarokkal szoros szövetségben. A vereség után a bulgár—onogundur csoportok nyugat felé húzódtak. A különböző bulgár csoportok közül a legfontosabb az Al-Duna mellett megalapította Bulgáriát, egy jelentős részük beköltözött az avarok uralta Kárpát-medencébe és hozta magával azt a régészeti kultúrát, amelyet *László Gyula* magyarokkal kötött össze. Egy másik részük a kazár birodalom keretei között maradt.

A 670 és 678 között elköltözött bulgárok helyére a magyarság vonult, amely a 7. század végére már elfoglalta a Dnyeper vidékét és fokozatosan nyomult előre az Al-Duna vidékéig. Itt legalábbis a 8. század közepéig együtt élt a bulgár-törökök hátramaradt csoportjaival.

Állást kell foglalnunk *Levedia* és *Etelköz* kérdésében is.

Levedia kérdését 1983-ban *Benkó Loránd*, *Harmatta János*, *Király Péter*, *Ligeti Lajos* valamint *Vékony Gábor* tárgyalták. E kutatások legfontosabb közös ered-

ménye, hogy Levedia nem lehetett önálló állomása a magyarság vándorlásának. A konstantinoszi Levedia a Levedi törzsfő szálláshelyét jelölte, amely Etelközön belül helyezkedett el. A főleg Benkő által meggyőzően kidolgozott névtani, forráskritikai és történeti földrajzi érvekre épült. Ezeket a most sajtó alatt levő könyvemben újabb érvekkel tudom alátámasztani. Mindez pedig jól illeszkedik a források adataihoz.

Levedia tehát nem volt külön állomása a magyarság vándorlásának. A magyarság a Kubán—Don vidékéről egyenesen Etelközbe vándorolt, amelynek keleti felén lehetett a kazárok által támogatott Levedi törzs szálláshelye, amelyet a Biborbanszületett Konstantín Levediának nevezett.

Etelköz leírását eléggé pontosan ismerjük, mindenekelőtt Biborbanszületett Konstantín 948 körül keletkezett leírásából. Ha nemcsak a magyarokról írott 38. fejezetet, hanem az egész műben található adatokat együttesen vizsgáljuk meg, akkor bizonyossá válik, hogy Etelköz a Dnyeper és az Al-Duna között terült el. A muszlim források, valamint közvetett adatok is erre a területre utalnak.

Ezt a mintegy hatszáz kilométerre kelet-nyugati irányban elterjedő területet nagy folyók szeltek át, a Dnyepertől nyugat felé az Ingulec, az Ingul, a Bug, a Dnyeszter, a Kündük és a Dunába ömlő Prut, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A magyar törzsszövetség központja a korai időkben inkább a kazárokhoz közelebb fekvő vidék lehetett.

700 után megjavultak a kazár főség alatt maradt bulgárok és az ugyancsak laza kazár függésben élő magyarok egymás közötti kapcsolatai. 737, vagyis a kazárookra mért jelentős arab katonai csapás után a kazár uralom alatt maradt bulgárok fokozatosan lazítottak függésükön, és elkezdtek előbb a Don, majd a Volga mellett észak felé húzódni. Ekkor a magyarok egy része csatlakozott hozzájuk. Ők a Biborbanszületett Konstantinnál említett „keletre, Perzsia felé letelepedett magyarok”, ők értek el a 9. században a Káma vonaláig, az ő sírjaikat találták meg Bolsie Tigani környékén, őket látogatta meg Ibn Fadlán 922-ben s említi őket baskír néven, őket találta meg a kaukázusi alánok útmutatása segítségével 1235-ben Julianus, az ő emléküket őrzi a csisztopoli felirat és a Volga-vidék helynevei. Magna Hungaria lakói tehát a 8. században költöztek dél felől vonulva a Káma és Bjelaja vidékére.

A magyarság zöme azonban Etelközben maradt és egyre inkább függetlenné vált a kazároktól. Ezt bizonyítja a kabarok átállása a magyarokhoz, hiszen ha a magyarok szorosan függtek volna a kazároktól, akkor a kabarok nem tudtak volna átállni. A megváltozott hatalmi viszonyokat jelezheti a Don torkolata felett épült Sarkel várának bizánci segítséggel történt 838-as megerősítése akkor is, ha Ibn Ruszta sokat idézett szövege, amely szerint a kazárok régebben körülárkolták (nem sáncolták) magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen, egy régi muszlim toposz aktualizálása és közvetlenül nem vonatkoztatható Sarkel várára.

Összefoglalva a magyarság vándorlására vonatkozó legújabb eredményeket: a magyarság az Urál déli oldaláról a Meotisz partjára, a Don—Kubán közébe, majd onnan az Etelközbe vonult. Az etelközi tartózkodás időtartamát az eddigi nézetekkel ellentétben legalább kétszáz évre kell tennünk.

860 körül már megindult az etelközi magyar törzsszövetség súlypontjának eltolódása nyugat felé.

870 körüli időből származik az az arab leírás, amelyet a bagdadi kalifa felde-
ritéssel és hírszerzéssel foglalkozó postaminisztere, Ibn Hurdadzbih állított össze,
s amelyet a szamanida birodalom hadvezére, Dzsajháni bemásolt a 920-as években
írt művébe. Ekkor, vagyis 870 körül Levedi már hatalom nélküli uralkodó, de a
forrás nem említi, hogy szent uralkodóként tisztelték volna. Az a feltételezés, hogy
a magyaroknál szakrális fejedelem volt, minden forrásalapot nélkülöz és számos
okból valószínűtlen. Sajnálatos, hogy ez a hipotézis tévútra vitte az elmúlt évtized
magyar kutatását.

Ugyanakkor a magyar törzsszövetség 860 körül Európa jelentős hatalmi té-
nyezőjévé vált.

II. Európa történelme a 9. század második felében

A 9. század elején az Aral—Irtis—Urál—Káspi négyszögben az oguzok, a kar-
lukok, a kimekek és a besenyők laktak. A terület ellenőrzéséért délnyugat felől
a kazár, délkeleti irányból a számánida birodalom harcolt. A 9. század második
felében a számánida birodalom egyre inkább függetlenedett a bagdadi kalifa ural-

mától és önálló politizálásba kezdett. Expanziója indította meg 893-ban a besenyő vándorlást.

798-ban a kazárok békét kötöttek az őket délről támadó arabokkal, sikerrel védekeztek a keletről támadó török törzsekkel szemben, rendezték viszonyukat Bizánccal, és ezzel egy évszázadra megteremtették a kelet-európai steppe békéjét, a *pax kazaricát*. 860 körül lezárult a kazár vezető réteg judaizálása. A kazár főség ellen fellázadt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak. Ezzel egyidőben a Kazár birodalomban a katonai hatalom lassan a kvárezimi muszlim, azaz káliz zsoldosok kezébe csúszott át.

A 9. század második felében megerősödtek a normann vezetés alatt álló szláv törzsek. A források már 830–840 körül említik Kijevet, mint akkor még kazár fennhatóság alatt álló várost. Kijev önállóságát Rurik alatt éri el, akit azonban társaival, Askolddal és Dirrel együtt rokona, Oleg megöletett. Oleg 880 és 882 között egyesítette a keleti szláv törzsek nagy részét és jelentős hatalmi központot épített ki Kijevben, amely azonban csak a magyarok távozása után tud kibontakozni. Hamarosan jelentős veszéllyé vált, főleg a kazárok számára. A 890-es években mindenesetre a szláv rabszolgaszerezés forrásai kezdtek elapadni. Ennek az etelközi magyarság szempontjából is jelentősége lehetett.

A dunai bulgár birodalom Krum (803–814) és utódai alatt megerősödött. A 852-ben trónra lépő Borisz alatt kezdődött a dunai bulgárok tömeges megkeresztelkedése. A folyamat 870 körül zárult le. A 893-ban trónra lépő Szimeon Bizánc jelentős ellenfelévé vált. A dunai bulgárok kemény harcban álltak északi szomszédjukkal, az avarokkal. Ellenükben a frankokkal keresték a szövetséget. Feszült viszonyuk volt az Al-Duna túlsó partján állomásozó magyarokkal is, akik ellen keleten kerestek szövetségeseket. Fontos, hogy ezt a szövetséget végül is nem a kazárokkal kötötték meg.

862-ben a frank birodalomban uralkodó Német Lajos ellen fellázadt fia, Karlmann, aki 880-ban halt meg. Karlmann fia, Arnulf 887-ben jutott a trónra, s ő lesz majd a honfoglalás egyik főszereplője.

A Német Lajos és Karlmann közötti harcokat kihasználva kezdte meg a morvák önállóságáért vívott harcát Rasztiszlav, akit a trónon 870-ben unokaöccse, a kezdetben frank-barát I. Svatopluk követett. A frank–bulgár szövetség ellen a morvák a bizánciakkal és a magyarokkal keresték a kapcsolatokat.

A 9. század elején az avarok vezető rétege is megkeresztelkedett, egyes csoportjaik megkísérelték a frankokkal kiegyezni, azonban a bulgárok és a frankok támadásai felmorzsolták az önálló avar birodalmat, amelyen belül a szlávok önállósították magukat, majd a Dunántúlon a salzburgi és passauai egyházfők egyházi és a frank birodalom keleti őrgrófságának katonai hatalma alá kerültek.

869-ben halt meg Rómában a Círill szerzetesi nevet felvett Konsztantín. Ez után a szláv térítést testvére Metód kísérelte meg folytatni. A szláv térítés azonban Bizánc és Róma ellentétei és a salzburgi, valamint a passauai egyházmegyéek ellenállása miatt lassan haladt, noha egy ideig a Zalaváron székelő Kocel, Pribina fia és utóda is támogatta a térítő testvéreket. A sokszorosan meghurcolt Metód

885-ben a morva udvarban meghalt, és utódait elűzték. Többségük a bulgárokhoz menekült.

Az etelközi magyarok mindezekben az európai eseményekben *jelentős szerepet játszottak*. 862-ben Raszisztzláv szövetségeseiként harcoltak a frankok ellen, 881-ben a kabarokkal együtt Bécs alatt avatkoztak be a morva—frank harcokba.

894-ben a magyarok a morva Sztatopluk szövetségében a frankok ellen és ugyanebben az évben Bizánc szövetségében a bulgárok ellen harcoltak és jelentős sikereket értek el. 894-ben tehát a magyarok a frank—bulgár szövetség ellen és a morva—bizánci koalíció mellett avatkoztak be az európai erőviszonyokba. Mindez pedig Árpád irányítása alatt történt, aki néhány évvel korábban megszabadult a Levedi ház uralmától, s akinek sikerült saját egyeduralmát biztosítani és ezzel megszűntetni a kettős fejedelemséget.

Így érkezett el a magyarság a honfoglalás küszöbére.

III. A honfoglalás közvetlen előzményei

Az előbb ismertetett egyetemes történeti események keretei között lényeges változások zajlottak le a magyar törzsszövetségen belül is. A kazár helytartóként uralkodó és nyilván jó keleti kapcsolatokkal rendelkező Levedi család hatalmának visszaszorulása nem kis mértékben annak volt köszönhető, hogy megerősödött a nyugati irányban következetes kapcsolatokat építő Álmos és Árpád által vezetett törzs. Őket támogatták katonai erejükkel a kazároktól átállt kabarok is. Levedi már 870 körül jelentéktelen, tényleges hatalommal már nem rendelkező, de még legitimitását őrző uralkodó volt. Mint ezt korábban már említettem, erről és nem valamiféle szakrális jellegéről számol be a Dzsajháni által 922 körül művébe bemásolt korábbi, 870 körülről való forrás. Levedi leváltását a fél évszázad múlva a bizánci udvarba látogató magyar urak kissé szépítve a való történetet, de a lényegét tekintve egyértelműen adták elő. Levedi leváltása után az új uralkodónak, Árpádnak a 880-as években még meg kellett szereznie a kazárok formális egyetértését, függése azonban minimális volt. A Konstantinnál megőrzött történetet a magyar udvari szó hagyományként őrzött őskronika egyik legkorábbi változataként kell felfognunk. A kazároktól való függés jellegére jó, ha nem is teljesen pontos párhuzam a volgai bulgárok és kazárok viszonya a 9. és 10. század fordulóján, amelyről részletesebb forrásaink vannak.

Mint láttuk, 894-ben a bizánciakkal szövetséges magyar csapatok érzékeny vereséget mértek a dunai bulgárookra. Ugyanebben az évben sikeresen harcoltak Sztatopluk morva fejedelemmel szövetségben a frankok ellen. Sztatopluk azonban 894-ben meghalt. Ezzel lényeges változás történt.

895-ben a magyar csapatok megindultak, hogy kihasználják az előző évi eredményeket és a Sztatopluk halála által előállt helyzetet, hogy a már korábban kialakított nagyobb terveik megvalósítását készítsék elő.

Az Árpád által irányított és először a bulgárok ellen irányuló 895-ös hadműveleteket a bizánciak szószegése zavarta meg, akik ígéretük ellenére nem támadták meg délről a bulgárokat. A bulgárok kihasználva ezt a helyzetet, kisebb győzelmet

érték el a magyarok felett. Ez után érkezett kelet felől Etelköz határára a besenyő sereg. A két oldalról is megtámadott etelköziek sietve csatlakoztak a már a Tiszántúlon lévő fő sereghez.

Ezzel vette kezdetét az, amit a későbbi történetírás honfoglalásnak nevez.

BIBLIOGRÁFIA:

- Németh Gyula* a nyugat-szibériai őshaza kérdésével közvetlenül vagy közvetett módon az alábbi munkákban foglalkozott: Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata, Nyelvtudományi Közlemények 47 (1928), 62—84, A törökség őskora. In: Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából, Budapest (1934), 158—174, a cikk bővített német változata: Probleme der türkischen Urzeit. In: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata. Bibliotheca Orientalis Hungarica V* (1942—1947), 221—225. *Bárczt Géza* legfontosabb munkája: Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez. A MTA. I. Osztályának Közleményei 2, 1952, 347—359 (francia változata *Acta Orientalia Hung.* 18, 1965, 47—54), továbbá: *Quelques conclusions tirées de l'étude de plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois, Acta Orientalia Hung.* 25, 1972, 383—390. *Ligeti Lajos* nézeti: Az uráli magyar őshaza. In: *A magyarság őstörténete. Budapest 1943, Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése. A MTA I. Osztályának Közleményei 4, 1953, 323—364, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986, 136—143. Az egyezéseket részletesen tárgyalom Róna-Tas A., Rokonságszerű ősi kapcsolat. Németh Gyula nézeti az uráli és török nyelvek viszonyáról. In: *Urálistikai Tanulmányok, szerk. Bereczky G.—Domokos P., Budapest, 1983, 331—346, De hipotesi Uralo-Altajca, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185, 1983, 1—17, Turkic influence on the Uralic languages, Turkic influence on the Ugric languages. In: *The Uralic languages, description, history, and foreign influences. Ed. by D. Sinor, Leiden etc. 1988, 749—752. A permi érintkezések kérdésére ld. Rédei K., Vannak-e az előmagyar—permi érintkezésnek nyelvi nyomai? Nyelvtudományi Közlemények 66, 1964, 253—261. Az ugor kor iráni érintkezésre ld. Korenchy É., Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972, *Harmatta J., Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok, szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. 1977, 167—182. A török szóátvételekre ld. Ligeti 1986, 237—320, Róna-Tas A., A magyar—bolgár—török kapcsolatok jellege. Magyar Őstörténeti Tanulmányok, 267—276, a kaukázusi őshazáról ld. Halasi-Kun T., A magyarság kaukázusi története. In: *A magyarság őstörténete, 1943, Ligeti 1986, 174—176, 347—360. A magyar—alán kapcsolatokra ld. Harmatta 1977, Ligeti 1986, 162—174, Kuvrat sírjáról Werner, J., Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984, és Bálint Cs. recenzióját: *Acta Archeologica Hung.* 36 (1984), 263—269. A Levediával kapcsolatos vitát: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172, Budapest 1983, Ibn Hordadzbek művéről és viszonyáról Dzsajhani tudósításához ld. Zimonyi I. megjegyzéscit in: A honfoglalás korának írott forrásai, szerk. Kristó Gy. Szeged 1996, 19.******